

Gyarmati György

Az „olvadás” – írószemmel

Márai Sándor krónikája a magyarországi posztsztálinizmus kezdeteiről¹

Hogyan látszott a sztálini/posztsztálini átmenet kortársi olvasatban a nyugati, a „szabad világból”? Eörsi István író, épp az eszme korán csúffá tett gyakorlata okán lett Sztálin fizikai másvilágra költözése táján aposztatává. Évtizedekkel később már nem is annyira hiányérzetként, inkább evidenciaként rögzíti, hogy a lengyel „*Gombrowicz homo politicus is volt, ... ezeroldalas naplójában mégsem kommentált időszzerű politikai eseményeket. Sztálin nevét nem írta le, még halálának évében sem.*”² Ám Witold Gombrowicz ha napi rendszerességgel nem is reagált aktuális politikai eseményekre, szó sincs arról, hogy ne tűzte volna tollhegyre a kommunista járom alatt történeteket. Most vizsgált – posztsztálini – időszakunkra vonatkozóan nagyon is markánsan, „a szabadságra szakosodtam” alapállásból fogalmazza meg kritikai véleményét 1956-os naplójegyzeteiben, ahol visszatérően reflektál – egyebek mellett – az SZKP XX. kongresszusa utáni lengyel fejleményekre.³

Márai Sándor aligha volt kisebb formátumú író az említett pályatársaknál. (Persze a nívós literátorok rangsorolása is gyakorta szubjektív.) A lengyel sorstársához hasonlóan szintén a tengerentúltra emigráló Márai mindazonáltal – félszáz évesen és félszáz kötetnyi belletrisztikával a háta mögött – éppen az ötvenes években váltott tartósan műfajt. Bő fél évtizeden át volt az akkoriban induló Szabad Európa Rádió (SZER) magyar nyelvű adásainak szorgalmas krónikása. „Fedőneve: Ulysses” szignóval a szovjet diktátor utolsó éveinek tobzódásait és a rákövetkező – hite szerint – „tavaszodás” időszakát rögzítették publicisztikái. Poliglott tájékozódással, az újságírás korspecifikus fogalomkészletébe beletanulva, módszeresen követte a hidegháború világszínpadának eseményeit, ezen belül elsősorban a Szovjetunióban és a határaitól nyugatra fekvő szatellit országokban zajló fejleményeket. Írásaiban a kommunista rémuralom tartalmilag egy jottányit sem eufemizálódik, ám a megformálást tekintve nem adja alább az irodalmi esszé szókészletéből építkező értekező prózájánál. Hétről hétre kiemel egyet a Moszkva uralta világfertály hírkosarából, s azt hol szimultán történések koszorújába illeszti, hol meg kultúr-, illetve társadalomtörténeti pannóba ágyazza. Mondhatnók, rádiós tárcanovella, melyek sora akkoriban az éter hullámain át volt visszatérően hallható – „vasárnapi hírdesszertként.”⁴

1 A Csokonai Vitéz Mihály Irodalmi és Művészeti Társaság 2017. októberi – hévízi tanulmányi napok – rendezvényén elhangzott referátum szerkesztett változata.

2 Eörsi István: *Időm Gombrowiczcsal*. Pesti Szalon Könyvkiadó, Budapest, 1994. 98. old.

3 Witold Gombrowicz: *Napló, 1953–1956*. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 2000. 389–435.

4 Márai Sándor: *Fedőneve: Ulysses I. 1951–1953*. Helikon Kiadó, Budapest, 2014. uő: *Fedőneve: Ulysses II. 1954–1955*. Helikon Kiadó, Budapest, 2017. Mivel a továbbiakban gyakorta idézünk e két kötetből,

Miután ez alkalommal a posztstálinizmusra összpontosítunk, csak az 1953 tavasza utáni reflexiói közül ildomos szemezgetni, mégsem mellőzhető egy-egy gondolat-sora a megelőző időkből. Az egyik egy évvel korábbi, 1952 tavaszáról való, midőn – 60. születésnapja alkalmából – elszabadult Moszkva magyar helytartója, Rákosi Mátyás „országos” ünneplésének szökeőárja. *„A veszített második világháború után a Vörös Hadsereg szuronyainak védelme alatt Moszkvából Magyarországra érkezett egy kommunista, aki a magyar nemzet demokratikus életakarájának erőszakos elnémitása után átvette a korlátlan és feltétlen hatalmat az országban élőknél és holtak, testek és lelkek felett. Ez az ember, megintcsak kizárólagosan az orosz szuronyok védelme jóvoltából, megérte sértetlenül és egészségben hatvanadik születésnapját. A közben eltelt hét év alatt a magyar nemzet elvesztette nemzeti önállóságát, demokratikus intézményei megsemmisültek, ősi életformáját feldúlták, a lakosság százezres tömegeit száműzetésbe kényszerítették, a dolgozó magyar társadalom életszínvonalát eddig még soha nem ismert mértékben a kényszermunkások életszínvonalára szállították le, a nemzet anyagi kincseit a Szovjetbe szállították vagy elköttyavetyélték külföldön, hogy devizát szerezzenek a szovjet fegyverkezés számára. ... Az országból katonai bázist építettek a Szovjet részére, az emberi munkaerőt egy idegen hatalom katonai terveinek megvalósítására kényszerítették, tisztességes és ártatlan emberek tizezreit koncentrációs táborokba zárták, illetve bitóra küldtek magyar állampolgárokat. S amikor Rákosi elérte a hatvanéves korhatárt, a magyar írók lantot, töltőtollat és írógépet ragadtak, hogy ünnepljék azt az embert, aki mindezt tettleg elkövette. ... A Rákosi-ódák, melyeket a magyar írónemzedék olyan gátlástalan ömlengéssel kiált világgá, lehetetlen másképpen magyarázni, mint egyféle irodalmi tudathasadással. Nem lehet elhinni, hogy költők, még hozzá tehetséges költők önként lealacsonyodjanak e szolgálai szerepre. ... Nem lehet feltételezni, hogy önként, külső erőszakos behatás nélkül adták fel ilyen módon önmagukat és a nemzet becsületét.”* (1952. május 4. I. 165–168.)

Sztálin halála után két héttel Márai azt veti papírra, hogy a megelőző statikus világhelyzet „a tavaszi áramlásban” dinamikus állapotba került. *„Minden idegünkkel azt érezzük, hogy valami történik a (hidegháborús) tél dermedtsége után: tavaszodik.”* (1953. március 22. I. 396–399.) Két hónappal később regisztrálja: *„Vége a thermidornak, elkövetkezett ... a Beriják, Malenkovok és Molotovok átmeneti direktóriumának korszaka, ... Sztálin időleges vagy végleges mítoszának lebontási folyamata.”* (1953. május 24. I. 438–440.) A változásra – inkább még csak – ráérezve követi nyomon az „olvadás időszakába érkezett hidegháború” új fázisát, melyben megkísérik azt áthangszerelni „a hideg béke szólamaira”.⁵ (1953. július 5. I. 466–467.) Ennek része a kényszermunkatáborok (részleges) megnyitása, a kollektív vezetés előtérbe helyezése, a fogyasztási eszközök gyártásának emelése, a közellátás javítása. Magyar vonatkozásban regisztrálja ugyan, hogy a váltóátállítás – a kolhozosítás visszafogását is beleértve – mindannak az ellenkezője, amelyet addig „a Magyar Nép Bölcs Tanítómestere [Rákosi] rákényszerített a magyar népre”, ám összességében mégis fenntartásokkal naplózza Nagy Imre miniszterelnök „új szakasz” politikáját.⁶ (1953.

ezek előfordulási helyét a főszövegben zárójelben jelöljük az adott I., illetve II. kötet oldalszámával, hosszabb idézetek esetén az elhangzás dátumával.

5 Az „olvadás” kifejezés a köztudatban Ilja Ehrenburg azonos regénycíme alapján lett a Sztálin halála utáni időszak emblematis hívó szava, bár annak első folytatása is csak egy évvel később jelent meg a *Znamja* című folyóirat 1954. évi 5. számában, Magyarországon 1956-ban adta ki az Új Magyar Könyvkiadó. Lásd még, Alekszandr Sztikalin: *Ilja Ehrenburg és az 1956-os magyarországi események*. Múltunk, 2007. 1. sz. 4–25.

6 Mára már feledésbe merült, ám – a retrospektív felértékelődéshez képest – a korabeli magyar közvélekedés nem feltétlenül gondolta Nagy Imrét egyöntetűen „a változások emberének”. Ebben szerepet játszott Rákosi felemás, részleges lefokozása, az, hogy csak a kormányfői posztról menesztették. Nagy perspektíváit illetően az „ő sem tartja magát sokáig” vélekedés éppúgy hallható

augusztus 2. I. 483–484.) Ennek okát is adja, midőn 1953. augusztus utolsó hetében szatírát kerekít Rákosi mímelt háttérbe vonulásáról, mondván: a kulisszák mögött továbbra is tíz körömmel kapaszkodik országvezénylő karmesteri pálcájába.

„Tudom én jól, mit gondoltok ti rólam odalenn a mélyben. Azt hiszitek, hogy lapítva félreléptem a színről, át kellett adjam az első szerepet utódaimnak. Azt gondoljátok, hogy jó lesz szemmel tartani engem, mert most is, amikor hivatalosan nem vagyok már miniszterelnök, s moszkvai meg egyezésre kissé árnyékba vonultam, még mindig veszélyes lehetek a háttérből, ha egyszer fordul a politikai helyzet. Tudom, hogy gyűlöltök, mert idegen vagyok, mert nyolc éven át élet és halál ura voltam ebben az országban, mert kicsi vagyok, kövér és kopasz vagyok, mert csak az orosz szuronyok védelme alatt tudtam rátok erőszakolni mindazt, amit az elmúlt nyolc évben el kellett viselnetek. Tudom, hogy Hüvelyk Matyi a gúnynevem, láttam és figyeltem, amint néma fogcsikorgatással viseltétek el, amit a szovjet szuronyok akaratából rátok kényszerítettem.

Előiseltétek, hogy a »szocializmus« címkéje alatt olyan adagokban adjam be nektek a zsarnokságot, mintha nem is eleven emberek lennének az áldozataim, hanem álltakísérletet végeznek. Most azt reméltétek, hogy félreállítottak, mert a Szovjet megépít a fogoly országokban visszavonulási hidakat az osztrák béke, egy általános visszavonulási periódus idejére. Azt hiszitek, a kelet-németországi események következtében komoly kényszer is van a számunkra a veszélyben, hogy részlegesen vagy ténylegesen visszacsináljunk sok mindent: a kolhozot, az állami kereskedelmet, a mesterségesen felduzzasztott hadi nehézipart, a deportációkat és az internálótáborokat, melyeket megtömtem mindazzal, akik az utamba kerültek, és nem voltak kedvemre valók.

Így hiszitek, s ebben van is igazság. De valamit nem tudtok, akármit is reméltek: nem tudjátok, hogy még mindig enyém a Hatalom. ...

Jó dolog a Hatalom. Így, árnyékban, titokban talán még izgalmasabb, mint mikor hivatalosan a kirakatban állottam. Ha ezt a telefonkagylót felveszem, alkalmazottam, a miniszterelnök ész nélkül rohan fel ide hozzám. Ez a gomb az államvédelmi karhatalmat szólítja, ez a rendőrminisztert, ez a hadsereget, s ha megnyomom e gombok valamelyikét, mindenki rohan teljesíteni parancsomat, mert enyém a Hatalom. Ezen a telefonon közvetlenül szólhatok Moszkvához, ez a másik a szovjet erők itteni katonai parancsnokát szólítja, és tankok, ágyúk, repülőgépek mozdulnak, ha én, a Sziürke Kegyelmes úgy látom, hogy itt az ideje. A trónöröklési háború majd csak lezajlik Moszkvában, s én, aki mindig a jó lóra tettem, hatalmon maradok.”

Majd következik a – szerzői vágyalom – csattanó: hiába nyomogatja a gombokat a rangrejtett vezér, nem rohannak hozzá audienciára, s a telefonvégen sem veszi fel a kagylót a hívott szovjet Nagy Testvér. *„A Hatalmas Ember e pillanatban megértette, hogy valami történt: belőle az emberből elillant a Hatalom. Már csak egy kövér és kopasz ember volt, senki más.”* (1953. augusztus 23. I. 495–498.) Ahhoz ugyan még kereken három évet kellett várni, hogy Rákosit 1956 nyarán valóban menessze a szovjet pártprezídium, ám a szerzőnek az „információs légihídon” érkező prognózisa tartósította a bizakodást: Sztálin nélkül – és után – az addig ultima rációként elkönyvelt moszkvai protezsáltság is labilisabb Rákosi mögött.

Következetlenségnek is tekinthetnénk, hogy Márai „a kollektív vezetés princípiuma” közepette zajló új fejleményeket hol „kirakatátrendezésnek”, máskor „tervszerű visszavonulásnak”, vagy éppen a Sztálin természetette rendszerproduktum kezdődő rothadási folyamatának aposztrofálja. Ezt az utódok változó összetételű személyi társulásaira – Roy

volt, mint nagyapám generációjának – a rendszert illető – köznépi szofisztikája: „eben gubát cseréltek”.

Medvegyevnél triumvirátusok⁷ – vezetni vissza, azaz: még nem dőlt el a Sztálin utáni „hogyan tovább” újratervezés csapásiránya. Az akut félelem érdekközösségében Beriját ugyan társai – a korábbi tradícióit ápolva, golyóval a fejében – félreállították, ám a testületi vezetés belső körében továbbra is tartott az ármánykodással átszótt versengés a No. 1 pozíció megszerzéséért, mert az a rendszer immanens sajátja. Az „új cégvezetés” kontúrjait tapogatva Márai szeizmográfja 1954. nyári hónapjaiban jelzi, hogy a szemléiben addig preferált Malenkovhoz képest Nyikita Sz. Hruscsov látszik előtérbe kerülni. (1954. június 13., július 18. II. 121–123., 144–146.) Ezt fél évvel később már kijelentő módban ismétli: „Moszkvában a Hruscsov-irányzat erősödött meg.” (1955. február 27. II. 296.)

Márai módszeresen sorra veszi a hidrogénbombák mindkét oldali felrobbantását követő nukleáris patthelyzet generálta tárgyalási hajlandóság fejleményeit, a szemben álló nagyhatalmak diplomáciai egyezkedéseit a koreai fegyverszünetről a párizsi, genfi konferenciázasokon át az ún. el nem kötelezett államok kalákába szerveződéséig, illetve alig két hónappal később az 1955-ös osztrák államszerződés aláírásáig. Ám itt újra meg kell álljunk. „Az osztrák államszerződés közeli, valószínű megkötésének híre a remény, hogy a szerződést követően a Szovjet kivonja az összekötő vonalainak biztosítása ürügyén Magyarországon és Romániában tíz éve lebzselő vörös haderőt. A másik remény, hogy a hatalmi átcsoportosítást követően a magyarországi bolsevista uralom új taktikára, visszakozásra kényszerül. Ha az osztrák államszerződést megkötik, a vasfüggöny hátrább szorul Nyugatról Keletre: az ennsi hídtól Hegyeshalomig göngyölődik vissza a hatalmi határ vonal. ... Az a Nyugat, amelyhez tartozunk, amelynek ezer éven át szerves, alkati része voltunk, megint határainknál kezdődik.” (1955. május 8. II. 341–342.)

A szovjet csapatok Magyarországról való kivonásának víziója azután visszatérő panel marad jegyzeteiben az év hátralevő részében. A Varsói Szerződés „paktumosdíját” fumi-gálja, jobb szeretné tudomásul sem venni, vagy ha mégis, nem tartja azt respektálandó jogalapnak további itt állomásoztatásukhoz. „Rákosiék vonító és szűkülő ijedelmükben mindent elkövetnek ugyan, hogy a számukra életkérdést jelentő véderőt továbbra is Magyarországon marasztalassák, de komoly remény van arra, hogy ez a kísérlet meddő marad. ... A nagy szerkezet csikorogva, lassan megindult, a kerék visszafelé forog, az oroszoknak ki kell vonulniuk Európából.” (1955. szeptember 4. II. 421–422.) Mondhatnók, hogy a szemleíró tollát ezúttal személyes vágyai vezették. Alighanem így is volt. Miután azonban a gyarapodó számú hazai SZER-hallgatóknak készült a tudósítás, az erre a közösségre apelláló szubjektívizmus célirányos volt: életben tartani a szabadulás reményét, amelyet ekkoriban – a Nyugatról sugárzott rádióadásokon túl – már a léggömbökből szórt röpcédulák százezrei is tápláltak.⁸

7 Roy Medvegyev: *Hruscsov. Politikai életrajz.* Laude Kiadó, Budapest, 1989. 77–105.

8 Piros László belügyminiszter 1955 tavaszán készült jelentése szerint már az előző évben „több mint egymillió röplapot szórtak hazánk területére” a széláramlattal érkező ballonokról. *A Belügyminisztérium Kollégiumának ülései, 1953–1956.* II. kötet. Szerk.: Kajári Erzsébet – Gyarmati György – S. Varga Katalin. ÁBTL, Budapest, 2005. Az 1955. április 13-i ülés iratai. 496. Lásd még, Révész Béla: *Manipulációs technikák a hidegháború korai időszakában. Magyarország és a Szabad Európa Rádió 1950–1956.* JATE ÁJK, Szeged, 1996. Simándi Irén: *Magyarország a Szabad Európa Rádió hullámhosszán, 1951–1956.* OSZK–Gondolat, Budapest, 2005. Márai ekkoriban – mintegy dominóeffektusként társítva az osztrák államszerződéshez – Németországot újraegyesítést vizionálja. „Ennek módját és időpontját nem tudhatjuk”, teszi persze hozzá, „de ha Németországot egy napon egyesítik, ez a valóság megmozgatja a vasfüggöny egészét.” (1955. augusztus 28. II. 418–419.) Már nem érte meg, hogy vágyalma – egy krisztusi kor múltával – proféciaként teljesedjen be.

Más helyütt Márai az 1953 nyarán bontakozni kezdő magyarországi „tavaszi zsongást” azért fogadta szkepszissel, mert „akármit ígér is az új kurzus jelszavaival Nagy Imre, e rendszer képviselőinek egy szavát sem hiszik el. Ezért mosolygott és tapsolt Rákosi a parlamentben Nagy Imre miniszterelnöknek, amikor az utóbbi bejelentette, hogy az addigi kommunista gazdaságpolitika és társadalompolitika megbukott. Mert Rákosi tudta, hogy ez a rendszer vaját éppen olyan kevéssé tud majd termelni, mint acélt és szénét. Mihelyt ez nyilvánvalóvá válik, vissza kell térni valamilyen ürüggyel az erőltetett nehézipari termelés vonalához, mert majd így lehet csak elkendőzni az új kurzus bukását, amelynek fogyasztási cikkek gyártásához éppoly kevéssé volt ereje és képessége, mint ahogy nem tudott acélt, szénét és energiát produkálni az erőszakos nehéziparosítás időszakában.” (1955. február 27. II. 297–298.) E tudósítás dátuma miatt is figyelmet érdemel. 1955. február utolsó napján hallhatták az éterből a kortársak, mígnem egy hét múlva az MDP Központi Vezetőségében – a Moszkvából nemrég visszatért – Rákosi hisztériás bírálattal illet(het)te az addig hivatalos „új szakaszt”, s küszöbön állt a „jobboldali elhajlással” megvádolt miniszterelnök, Nagy Imre menesztése is.⁹

Nagy Imre „új szakaszát” illetően Márai hűvös távolságtartása historiográfiai fejtörést is okozhat. Ennek egyik oka, hogy 1956 októbere – amióta ez nyíltan forradalomként verifikálható – maga kezdte el visszamenőlegesen „felértékelni” a megelőző három évet, mint a forradalom előtörténetét. (1848-as hasonlaltal élve, az „új szakasz” lett évszázad múltán a Vormärz.) A forradalmat felidéző számos mértékadó munka indít a nevezetes dátummal: „1953. március 5-én meghalt Sztálin. ...” A tudósításait kortársként papírra vető Márait magát is frappírozza ez a fejlemény, a rákövetkező változások dinamizmusa, ám ő mindvégig szélesebb horizonton szemlél(het)te a történeteket. A világsajtó általa olvasott szelete is kellően kaleidoszkópszerű volt, s ebből az információhalmazból nyílt alkalma – hetenként egyszer – mintát venni. Nem lenne ildomos számon kérni rajta, hogy a Szovjetunió és protektorátusainak konglomerátumában kortársként nem kezdett el „modellezni”, vagy strukturalista tipizálással vesződni. Az már valóban a visszatekintő történeti feltárás hozadéka lett – idő múltán –, hogy a Sztálin utáni évekre teszik a különböző szatellit államok szovjet blokkon belül kezdődő eldifferenciálódását. Azért lenne aggályos „nemzeti kommunizmust” mondani, mert éppen Tito, illetve Jugoszlávia moszkvai exkommunikálása tabusította a kezdettől meglévő különbségeket. A posztstálinista években viszont már – 1956 előtt is – kezdenek láthatóvá válni a sztálinista uniformizáltsághoz képest az országoként/nemzeteként eltérő karakterű államszocializmusok.¹⁰ Ám Márai nem a „jobb vagy rosszabb” közötti distinkció kimutatását gondolta feladatának. A kommunizmus bármely változatát elutasítva, számára a szóban forgó országok szuverenitása, nemzeti önrendelkezésük visszaszerzése volt elsődleges. Az Atlanti Charta visszatérően megidézett cikkelyei rejtőznek normaként írásainak szinte minden gondolatmenetében. Ehhez képest még az „új szakasz” Magyarországról érkező hírek is elmaradtak várakozásaitól, annak ellenére, hogy a csatlósállamok konglomerátumában itt voltak a leglátványosabbak a desztalinizálási korrekciók, illetve fordulatok. A szóban forgó öt évet kortársként nyomon követő, több mint ezeroldalas krónikában majd minden,

9 Csak azért nem menesztették azonnal, mert a „felszabadulás” 10. évfordulójának (1955. április 4.) rendezvénysorozataira időközben már több helyszínen a program részeként hirdették Nagy Imre miniszterelnökként való fellépését is. Tíz nappal az évfordulós protokollrendezvények után viszont Rákosi egyszerre záratta ki Nagyot az MDP Politikai Bizottságból, a Központi Vezetőségből, s leváltották kormányfői posztjáról is.

10 Nincs most térünk kitérni a kezdettől fogva sajátlagos kínai kommunizmus „külön útjára”, annak észrevételezése viszont már vizsgált idő- és tárgykörünkbe vág, hogy Albániában és Romániában Sztálin halála után is alig említhető a desztalinizálás fogalomkörében értelmezhető változás.

a politológiai elemzések és a történeti leírások által később standardizált fogalom előkerül e publicisztikai reflexiókban. El egészen mondjuk a NATO északi és déli szárnyát elválasztó svájci-osztrák „alpesi reteszárig”. Egyetlen ekkoriban forgalomba került nyelvi toposz hiányzik szűroán e korszetet idéző szótárból. „A szocialista törvényesség helyreállítása” formula, amelyet Sztálin halála után nyakra-főre ismételtettek a szovjet blokk országaiban. A mulasztás aligha véletlen, merthogy nemigen volt mit „helyreállítani” a sosem létezett ún. szocialista törvényességéből.

A menesztett Nagy Imréhez képest Márai a teljhatalmat visszaszerezni látszó Rákosi pozícióját sem tartja szilárdnak. *„Rákosi nem diktátor, hanem egy gátlástalan, ravasz és kegyetlen alkalmazott, aki most lapít, és várja a pillanatot, amikor az új diktátor Moszkvában hosszú időre kézbe kapja a tényleges hatalmat. ... De az emberek ma tudják – s nem utolsósorban a rádiós értesültség jóvoltából tudják –, hogy a világ más tájain, más társadalmi rendszerek jóvoltából a kortársak már a tulajdon életükben meg tudják valósítani mindazt, amit a diktátorok az úkunokáknak ígérnek. ... Ma a tömegek informáltsága más, mint volt valaha is a történelemben. A tömegek tudják, hogy a diktatúrával szemben van egy hatalmas fegyverük: a mindennapos tudatos ellenállás. ... Ha minden ember mindenütt, ahol az erőszak uralkodik és fenyeget, mindennap, minden munkahelyen, magánéletben és a közéletben személyes biztonságának könnyelmű veszélyeztetése nélkül tudatosítja és végrehajtja ezt az ellenállást, komoly remény van arra, hogy a hidegháborúnak ebben az új menetében a belső válságtól, gazdasági csődöktől, hatalmi marakodástól, az új világpolitikai helyzetkedéstől megrendített diktatúra olyan helyzetbe kerül, amikor visszakozni és egyezkedni kénytelen.”* (1955. március 20–27. II. 313–317.)

Amikor Magyarországon 1955 áprilisában a „szép új világ” kezdetének tízéves jubileumát ünnepelte a hatalom, az óceán túlszárnyáról periszkópozó író prizmatörése egészen mást látat. *„Tíz év után a bolsevista rendszer kegyetlen és esztelen hazudozásának új korszakát éli. A másfél éves új kurzusnak nevezett, szelidebbnek és emberszabásúbbnak álcázott kísérletet a bolsevisták most temetik, a bűnbakok eltűnnek, és helyükben újra megjelennek a sztálini rabszolgatartás új rémképei: a kolhozba kényszerített paraszt, a nehézipari termelésre, rosszul fizetett kényszermunkára ösztökélt munkás, a nemrégén család módon polgáriasabb magatartásra biztatott, anyagi és szellemi tartalékaiból kifosztott értelmiség az új rendőrterror, az újra meghirdetett irodalmi, művészeti, szellemi terror rémképe. ... Tíz éven át az emberek azt tapasztalták, hogy az állam, amely közrendet, társadalmi tisztességet követelt az alattvalóktól, nem tartja a szavát, röhögve visszalopja a dolgozó embertől azt, amit kegyetlen-kemény munkával szerzett. A kényszerkölcsönök, a hamis 'reálberek', a munkaerő-uzsorára felépített öt éves tervek, ez mind rablás volt, merénylet az állam-polgárok ellen.”* (1955. április. II. 321–329.)

A politikai, politikusi skandalumok sora mellett visszatérően helyet kap Ulysses reflexióiban „a névtelen, ... nem politikus” kis ember, akivel éppen megesett a rendszerkaloda valamely galádsága, vagy csak morfondíroz ennek „velem is megtörténhet” fatalizmusán. Főként e párisorban tartottakra vonatkozott egy másik észrevétele, a „hétköznapokat emésztő intézményesített macera.” Márai Sándor szleng-szótárból kölcsönzött nyelvi fordulata – a halandók széles körét érintő és rendszer-specifikusan közérzetrontó – gyűjtőfogalom. Éppúgy ide tartozik az áruhiány miatt állandósuló sorállás a boltok előtt, a beszolgáltatás, a rekvirálás, mint a „békekölcsön” jegyzetetés, a kötelezővé tett napi pártsajtó-olvasztási penzum (az ún. Szabad Nép félórak), vagy a szintén obligát MHK mozgalom. (E paramilitáris „Munkára, Harcra Kész!” dresszírozáshoz tartoztak a különböző iskolák, üzemek, települések közötti spartakiádok, elsősorban a fiatalabb generációk ellenőrzött szabadidő eltöltését célozva.) Am a közösségformáló célkitűzésekhez képest

mindezek kontraproduktívnak bizonyultak: a rendszerrel szembeni averziót gerjesztették. Az írói fohász szerint a „Ne engedd Uram, hogy békét kössünk az elnyomással” társadalmi ellenállást táplálta. (I. 181–182., illetve 549–560.) Új jellemzővel gazdagodnak az „utca embere” közérzületéről hírt adó – közvetett, közvetített – impressziók 1955 őszén. Miközben a krónikás időnként vitriolba mártott tollal számol be Rákosinak az év eleje óta zajló resztálinizációs machinációiról, egyik októberi szemléjében némi rácsodálkozással konstatálja „a bátorságot. ... A terror, a megfélemlítés egy évtizede után a nép félelem nélkül beszél az útjába tévedő nyugati idegennek arról, hogy mi történik igazában a népi demokratikus turisztika Patyomkin-falai mögötti életben. ... Elmondják a nyugatra visszatérő turisták, hogy az emberek hangulata odahaza nyomott, de elmondják azt is, hogy milyen pontosan és élesen látják az otthoniak a világhelyzetet belül a Szovjet és a csatlós országok gyenge pontjait. Beszélnek arról, hogy hogyan tört meg Rákosiék erőfeszítése a magyar nép öntudatán, mennyire nem sikerült egy nemzetből tömegproletariátust nevelni. ... Látnak a turisták egy népet, amely szenved, de nem fél.” (1955. október 9. II. 447–448.)

* * *

Ahhoz képest, hogy Rákosi regnálásának éveiben az Államvédelmi Hatóság mennyi energiát pazarolt az emigrációs szervezetek fürkészésére, illetve az oda való beépülésre, szembetűnő, hogy Márai Sándort jó ideig nem tudták beazonosítani a Szabad Európa Rádióban heti rendszerességgel hallható szemléi alapján. Igaz, vele Péter Gábor vagy – 1953-tól – Piros László spionjai nem találkozhattak a müncheni Angol Kertben, mivel ő 1952 tavaszáig a Nápoly melletti Posillipoból¹¹, utána New Yorkból küldte „Vasárnapi krónikáit” a bajor fővárosba. Holott – már a tengerentúlról légitpostán küldött – 1953. június 26-i kézirat a teljes körű beazonosítást lehetővé tevő módon lapul a Történeti Levéltár egyik dossziéjában: boríték New York-i címével, az aktuális tudósítás kopfján a SZER Magyar Osztálya direkciónal, a szerző saját nevével, a felkonferáló bekezdésben az Ulysses fedőnév, a javított gépiratoldalak végén pedig saját kezű aláírása. Ezt a küldeményt eredetiben csenték el a szerkesztőségéből, s továbbították Budapestre – feltehetően a sugárzást követően.¹² A Belügyminisztérium Katonai Elhárító Főosztálya két évvel később, 1955 júliusában részletes – szervezetre, működésre, műsorfajtákra, alkalmazásban állókra kiterjedő – tájékoztatót állított össze a SZER kollektívájáról, beleértve ebbe más világfertályról tudósító fiilialeit is, el egészen az egyes alkalmazottak fiziognómiájáig, a könnyebb azonosíthatóság érdekében. Nos, ebben sem találkozhatunk Márai Sándor

11 Csorba László: *A római magyar követ jelenti... A magyar–olasz kapcsolatok története 1945–1956.* című MTA doktori értekezésében (Budapest, 2010.) információk sokaságával számol Márai Sándor Nápoly-Posillipoban töltött éveiről (1948–1952), miközben az akkori magyar „külügy belügyese”, Berei Andor – formailag külügyminiszter-helyettesként – Itáliába küldött, s hazatérésre csábítással megbízott fürkészei nem akadtak az író nyomára. (Kézirat) 145–151., 172–174.

12 ÁBTL 3.2.4. K-1423. Dessewffy Gyula (SZER) dossziéja. Az ominózus kézirat adásba is ment 1953. július 12-én, s olvasható az Ulysses-kötet dátum szerinti helyén. I. 467–471. Ugyanebben a borítékban a szerző küldött egy másik kéziratot is. Recenziót Virginia Cowles: *Winston Churchill. The Era and the Man* c. könyvéről. Ezt alighanem a SZER magyar adása egy másik rovatának küldte, amire a recenzió kopfjában utal: Book of the week. Az ide postázott írásaihoz viszont másik fedőnevet használt: Candidus. Lásd, Borbándi Gyula: *A magyar emigráció életrajza, 1945–1985.* Európa Könyvkiadó, Budapest, 1985. 243. A recenzió levéltári fellelhetősége megegyezik az előbb említettel. Ezúton köszönöm Szőnyei Tamás kollégámnak az ÁBTL-ben – az 1950-es évekre vonatkozóan – fellelhető Márai-nyomok dokumentumainak előbányászását.

nevével. Egy „Ulises” (sic!) álnevű figurát „Papp Lászlóval” azonosítanak, akiről azt valószínűsítjük, hogy Márai írásainak „megszóllaltatója”, mikrofonba mondója volt.¹³

Egy másik iratból – „Polgár” fedőnevű besúgó 1954. októberi jelentéséből – kiderül: Márairól tudták, hogy New Yorkban élő „disszidens” író. Győrben a jelentés környéki időkből gépiratos formában terjesztették *Halotti beszéd* című versét, mely „először a Szabad Európa hangján hangzott el”, ám ezúttal sem társították nevét „Ulysses”-hez.¹⁴ Az megint csak Borbándi Gyulától tudható, hogy a *Halotti beszéd* – az ügynöki (dez)információhoz képest – már 1951-ben megjelent az akkoriban Münchenben indított *Látóhatár* című emigráns folyóirat második évfolyamában. Mi több, arra Budapestről Tamási Áron az „új szakasz” enyhültebb légkörében nyilvánosan is reflektálhatott, a hazai rádió egyik irodalmi műsorában.¹⁵ Ezt akár megerősítésnek is tekinthetjük arra vonatkozóan, hogy Márait 1956-ig nem kötötték össze a SZER Ulysses álnevű kommentátorával, ellenkező esetben – enyhültebb „új szakasz” ide vagy oda – Tamási Áron aligha folytathatott volna metairódmalmi párbeszédet az éter hullámain át „a Szabad Európa Rádió kommunista-és szovjetellenes irodalmi funkcionáriusával.”¹⁶ De ez utóbbi minősítés már az 1956-os „ellenforradalom kártevésait” vizsgáló – konkrétan a Hunnia Filmstúdió munkástanács vezetői elleni – nyomozati anyagból való. Márai ez alkalommal, mint a neves filmrendező, Radványi Géza testvérére való utalásként érdemelte ki a fentebbi – tárgyilag ekkor is téves – szapulást, mivelhogy az író mindvégig csak alkalmi „külső munkatársa” volt és maradt a Szabad Európának, s ez a „levelező” bedolgozás is egyre inkább lazult az 1950/60-as évek fordulójától.

Utaltunk már fentebb a *Halotti beszéd* kapcsán indult 1954-es diskurzusra Márai és Tamási Áron között. A nem csak frekvenciájukat illetően „különböző hullámhosszon” kezdődött szóváltás írásban folytatódott. Tamási mondandóját közreadta a budapesti *Művelt Nép* című folyóirat májusi száma, amire Márai a müncheni *Látóhatár*-ban reflektált. A pályatársa által szóvá tett borúlato hangvételt illetően a szerző utólagos önreflexióként említi, hogy az bizony az évtized elején – a hidegháborús deprimáltság mélypontján – íródott, s „honvággyal gondoltunk azokra a hazai íróársainkra, akiknek módjuk volt odahaza magyarul hallgatni. Bizonyos, ma nem írnám meg ezt a verset. [Ám] a hamis derűlátás, üdvrivalgó ígéretés ígét ma sem írhatom. ... Addig nincs béke, sem egyezség, amíg a Szovjet vissza nem adja a fogoly népek szabadságát, így hazám szabadságát.”¹⁷ Mindvégig ez az alapvetés vezérelte az Ulysses-krónikák hangütését úgy, hogy – a hidegháború és a provincia-sztálinizmus determinálta viszonyok közepette – a belletrisztika felé mozdította el a rendszerkritika formanyelvét.

A szerző fél évvel Amerikába történt átköltözése előtt felkereste a szintén Nápolyban élő, respektussal övezett, idős filozófus-történész-politikust, Benedetto Crocét. Szóba került, hogyan is élhette ő át Mussolini regnálásának évtizedeit, holott nem titkolta, hogy a fasizmust az erkölcs paralízisének tartja. Az akkor már életének utolsó évében járó olasz szenátor válasza: „megengedték, hogy ellenük hallgassak”. (1952. december 14. I. 322.) A faggatózó viszont, a rákövetkező idők tirannusa és lakájsztálinistái országlása idején

13 ÁBTL 4.1. A-1315. Tájékoztató a Szabad Európa Rádióról. Közreadja, Révész Béla: *A proletárdiktatúra ideológiai funkciójának kriminalizálása*. JATE ÁJK. Szeged, 1997. 111–141.

14 ÁBTL 3.1.5. O-11959. „Polgár” ügynök jelentése a „Lombardisták” elnevezésű dossziében.

15 Borbándi Gyula: *A magyar emigráció életrajza*. i. m. 259–261.

16 ÁBTL 4.1. A-1024. „Hunnia Filmstúdió” elnevezésű dosszié.

17 Tamási Áron és Márai Sándor: *Vita a hazáról. Látóhatár*, 1954. július-augusztus. 193–197.

megenged(het)te magának, hogy ellenük beszéljen. Igaz, biztonságos távolságból, polgári mértéktartással, de a hazai célközönség füléig elérően. Az emigrációban mindvégig honvágygal átitatódott patriotizmusa számára ezért nem vált jelentősebb cezúrává, hogy Sztálin meghalt. Konstatálta a – rapszodikus – változásokat, de mert a posztsztálinizmus „kollektív vezetése” sem hajlott hazájának a birodalmi kalodából való kiengedésére, maga is megmaradt – Gombrowiczhoz hasonlóan – „a szabadságra szakosodtam” elköteleződésnél. A fentebb elősoroltakhoz képest ez lehetett a legnyomósabb ok, hogy miért nem viseltetett nagyobb respektussal Márai a desztálinizálás – Magyarország esetében a Nagy Imre nevéhez kötődő „új szakasz” – iránt. Ám egy diagnoszta – az európai patrióta mellkastájékán – akkoriban és utólag is a honszabadság generálta szívzörejeket sztetoszkópozhatja.